

УДК 314.(477:4)

Прибиткова І. М.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ ст.

У статті аналізується демографічна ситуація, що склалася в Україні наприкінці ХХ сторіччя. Розглядаються зміни чисельності населення та співвідношення джерел, що його формували в міжпереписний період (1989–2000 рр.). Подаються характеристики динаміки основних демографічних процесів: народжуваності, смертності, шлюбності, розлучуваності, демографічного розвитку сім'ї. Досліджується внесок природного та міграційного рухів населення в процеси депопуляції та поглиблення демографічної кризи в країні. Відзначаються тенденція до зростання показників демографічного навантаження на населення працездатного віку і трансформація його структури. Прогнозується подальше старішання населення та зменшення його трудового потенціалу вже в найближчому майбутньому. Констатується, що підстав для очікування швидких позитивних змін у демографічній ситуації сьогодні немає. Демографічна криза в Україні поглиблюється.

І. Загальна характеристика

Населення України на момент проведення перепису населення колишнього СРСР (1989 р.) становило 51706,7 тис. чоловік. На початку 1990-х років воно зростало й на 01.01.1993 р. досягло максимальної в історії України кількості – 52 244,1 тис. осіб.

Ще 1979 р. в сільській місцевості розпочався процес депопуляції, а в містах він виявився вперше вже 1991 р. Надалі масштаби депопуляції послідовно зростали, однак на початку останню десятиріччя минулого століття (1991-1992 рр.) міграційний приплив нових жителів в Україну (відповідно 148,4 та 228,1 тис. осіб) з-поза її кордонів компенсував природні втрати населення та був єдиним джерелом його загального росту до кінця 1992 р.

У 1993 р. розміри імміграції в Україну зменшуються до 49,6 тис. осіб, а в наступному, 1994 р., в країні вперше зафіксовано помітний вплив її мешканців: її міграційні втрати досягають 143,2 тис. чоловік. Усі наступні роки в міграційному обміні з іншими країнами Україна незмінно втрачає свій демографічний потенціал. Під впливом депопуляції, що поглиблюється, та еміграції, що зростала упродовж другої половини 1990-х років, чисельність населення України послідовно скорочу-

ється. За станом на 01.01.2001 р. населення України зменшилося до 49 291,2 тис. осіб, а за попередніми даними Всеукраїнського перепису населення (грудень 2001 р.) воно становило вже 48 860 тис. осіб. Таким чином, втрати населення з України за останні вісім років сягнули 3384,1 тис. чол. Україна вибуває зі списку європейській країн з населенням понад 50 млн (табл. 1).

Таблиця 1. Населення України в 1989-2000 рр.

Роки	Кількість населення на початок року, тис. осіб	Приріст (зменшення)		
		загальний	природний	міграційний
1989	51 706,7	136,6	92,3	44, ¹
1990	51 838,5	105,9	26,6	79,3
1991	51 944,4	112,2	-36,2	148,4
1992	52 056,6	187,5	-100,6	288,1
1993	52 244,1	-129,7	-179,3	49,6
1994	52 114,4	-386,0	-242,8	-143,2
1995	51 728,4	-394,3	-299,8	-94,5
1996	51 334,1	-440,6	-309,5	-131,1
1997	50 893,5	-393,6	-311,6	-82,0
1998	50 499,9	-394,3	-300,7	-93,6
1999	50 105,6	-394,8	-350,0	-44,8
2000	49 710,8	-419,6	-373,0	^16,6
2001	49 291,2	-	-	-

Джерела: 1-15.

Питома вага міського населення в країні з початку 1990-х років утримується постійно на рівні 67,8-68,0 %, що вказує на те, що процес перерозподілу населення між сільською та міською місцевостями фактично завершений. Таким чином, понад дві третини населення України є сьогодні міськими мешканцями (городянами).

Розподіл населення за статтю свідчить про дуже повільний, проте послідовний зріст частки чоловіків у населенні країни в 1990-ті роки. Якщо 1989 р. їх питома вага дорівнювала 46,2 %, то 2000 р. - вже 46,5%. Якщо 1989 р. в цілому в Україні на 1000 жінок припадало 860 чоловіків, то на початок 2001 р. таке співвідношення сягало вже 870. Найсприятливішими пропорціями характеризується співвідношення між чоловіками та жінками в західних областях України - Закарпатській, Львівській, Рівненській, Івано-Франківській та Волинській, в яких на 1000 жінок припадало в 2000 р. відповідно 928, 910, 908, 903 та 900 чоловіків. Водночас у деяких північно-східних та центральних областях України - Чернігівській, Черкаській, Вінницькій, Полтавській, Сумській та Харківській на 1000 жінок припадає відповідно 824, 839, 844, 851 та 855 чоловіків. Така диспропорція викликає напруження на шлюбному ринку, стає на перешкоді вибору шлюбного партнера, звужує можливості жінок влаштувати особисту жіночу долю, а в цілому порушує нормальний процес відтворення населення.

Вікова структура населення України характеризується постійним зростанням частки осіб пенсійного віку та зменшенням питомої ваги контингентів у віці молодшому за працездатний. Проте відносна кількість мешканців України працездатного віку збільшилася з 55,7 % у 1991 р. до 57,9 % у 2000 р. В цілому ж вікова структура населення є регресивною, такою, що забезпечує лише його звужене відтворення (табл. 2).

У свою чергу звужений тип відтворення населення знаходить відбиття як у процесах депопуляції, так і в розвитку конче несприятливої та деформованої його вікової структури. Найбільша кількість населення пенсійного віку зосереджена сьогодні в північних та північно-східних областях України (Чернігівській, Сумській, Полтавській, Житомирській), а також в її центральному регіоні (Вінницькій, Черкаській, Кіровоградській областях), де частка осіб пенсійного віку сягає понад 25 %. Найстаріше населення проживає в Чернігівській області, де 356 осіб з кожної тисячі мешканців вже мають статус пенсіонера. Краща ситуація склалася на заході. Тут діє більш прогресивна модель відтворення населення, і рівень народжуваності помітно вищий. У цьому регіоні (Закарпатська, Рівненська, Волинська, Івано-Франків-

Таблиця 2. Розподіл постійного населення України за віком у 1989-2000 рр.

Роки	Кількість населення на початок року, в %	У тому числі у віці, в % до всього населення		
		молодшому за працездатний	працездатному-16-54 (жінки), 16-59 (чоловіки)	старшому за працездатний-55 і старшому (жінки), 59 і старшому (чоловіки)
1989	100,0	23,0	55,8	21,2
1990	100,0	22,9	55,8	21,3
1991	100,0	22,8	55,7	21,5
1992	100,0	22,6	55,7	21,7
1993	100,0	22,4	55,7	21,9
1994	100,0	22,2	55,7	22,1
1995	100,0	21,9	55,7	22,4
1996	100,0	21,5	55,8	22,7
1997	100,0	21,1	56,0	22,9
1998	100,0	20,7	56,1	23,2
1999	100,0	20,1	56,6	23,3
2000	100,0	19,4	57,2	23,4
2001	100,0	18,7	57,9	23,4

Джерела: 1-15.

ська, Львівська, Чернівецька області) частка дітей та підлітків у віці молодшому за 16 років сягає понад 20 %. Наймолодше населення проживає в Закарпатській та Рівненській областях, де питома вага мешканців у віці 0-15 років становила 2000 р. 23,3-23,5 %.

II. Природний рух населення

Основне джерело формування населення - це його природне зростання (або втрати), які є результатом взаємодії народжуваності та смертності. Всупереч поширеній думці, що зв'язує падіння народжуваності переважно з різким зниженням у 1990-х роках усіх життєвих стандартів в Україні, існують й інші причини погіршення параметрів відтворення населення. Це причини суто демографічного походження: подальше старіння населення та зв'язаний з ним ріст контингентів людей похилого віку; увіходження в репродуктивний вік відносно нечисельних груп жінок, народжених у 1970-ті роки; й, нарешті, перехід сучасної української сім'ї до однодітної моделі, що не забезпечує розширеного відтворення населення.

Зниження народжуваності в Україні розпочалося не в 1990-ті роки, як вважають деякі необізнані журналісти, політики та їх опоненти, а трохи раніше - ще 1987 р., відразу після її піднесення в 1983-1986 рр., зв'язаного з увіходженням у репродуктивний вік відносно великих когорт жінок, народжених на початку 1960-х років. Середньорічний темп зниження кількості народжень становив у 1986-2000 рр. 5,03 %.

**Таблиця 3. Народжуваність, смертність і природний приріст (скорочення)
населення України в 1985-2000 рр.**

(на 1000 осіб наявного населення)

Показник	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Кількість народжених, в т. ч. у:	15,0	12,7	12,1	11,4	Ф,7	10,0	9,6	9,1	8,7	8,3	7,8	7,8
міській місцевості	15,6	12,7	11,9	11,0	10,1	9,3	8,8	8,4	8,0	7,6	7,1	7,1
сільській місцевості	13,8	12,7	12,6	12,5	12,0	11,6	11,1	10,7	10,3	9,9	9,4	9,3
Кількість померлих, в т. ч. у:	12,1	12,1	12,9	13,4	14,2	14,7	15,4	15,2	14,9	14,3	14,8	15,3
міській місцевості	10,1	10,2	10,8	11,4	12,2	12,8	13,6	13,3	12,9	12,5	13,0	13,6
сільській місцевості	15,9	16,1	17,2	17,6	18,5	18,8	19,1	19,2	19,0	18,2	18,7	19,0
Природний приріст населення, в т. ч. у:	2,9	0,6	-0,8	-2,0	-3,5	-4,7	-5,8	-6,1	-6,2	-6,0	-7,0	-7,5
міській місцевості	5,5	2,5	1,1	-0,4	-2,1	-3,5	-4,8	-4,9	-4,9	-4,9	-5,9	-6,5
сільській місцевості	-2,1	-3,4	-4,6	-5,1	-6,5	-7,2	-8,0	-8,5	-8,7	-8,3	-9,3	-9,7

Джерела: 1-15.

Водночас відбувалося зростання смертності. За цей самий час середньорічний темп приросту померлих досягав 2,12 %. Зауважимо, що народжуваність скорочувалася все-таки швидшими темпами, аніж зростала смертність, і внесок її в розвиток процесів депопуляції виявився більш вагомим.

Немає жодних сумнівів і в тому, що економічні негаразди перехідного періоду відіграють важливу роль у розвитку сучасних демографічних процесів, провокуючи відкладення до кращих часів і шлюбів, і народження малят.

Красномовним свідченням погіршення демографічної ситуації в Україні слугує динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності, який дорівнював у 1985-1986 рр. 2,09 дитини, проте скоротився до 1,1 (майже вдвічі) в 1999-2000 рр.

Аналіз показників природного зменшення населення в сільській та міській місцевості України дає підстави для таких висновків: у 1985–2000 рр. народжуваність в Україні скоротилася в цілому вдвічі (1,98 раза), при цьому її зменшення в місті відбувалося випереджаючими темпами - 2,17 раза проти 1,68 раза в сільській місцевості (табл. 3).

І якщо 1985 р. частота народжувань у місті була більшою, аніж у селі (15,6 %о проти 13,8 %о), а 1990 р. коефіцієнти народжуваності в міській та сільській місцевості України вже не відрізнялись один від одного (12,7 %с), то впродовж наступних років діти народжувались у селі частіше, аніж у місті (в 2000 р. 9,3 %с проти 7,1 %о).

Найбільших втрат від природного зменшення населення зазнають Чернігівська, Луганська, Полтавська та Кіровоградська області, в яких демографічні втрати від перевищення смертності над народжуваністю дорівнювали в 2000 р. відповідно 12,8; 11,4; 11,1; 10,9 і 10,1 на 1000 осіб наявного населення. Найменше страждають від депопуляції західні області України, де

в 2000 р. показники природного зменшення населення не перевищували 2,9 на 1000 осіб наявного населення. Найкраща демографічна ситуація спостерігається в Закарпатській області. Це єдиний регіон, де був зареєстрований природний приріст мешканців (0,4 особи на 1000 постійних жителів).

Темпи росту смертності в Україні в 1985–2000 рр. були нижчими за темпи зменшення народжуваності. Інакше кажучи, смертність зростала повільніше, аніж скорочувалася народжуваність. Однак смертність у місті зростала більш помітними темпами (1,37 раза), аніж на селі (1,06 раза). При цьому її відносні розміри в сільській місцевості були незмінно вищими, аніж у міській: 15,9 %о у селі проти 10,1 %о у місті в 1985 р., а в 2000 р. - 19,0 %о у селі проти 13,6 %о у місті.

Динаміка природного руху населення в Україні віддзеркалює процес депопуляції, яка зростає швидкими темпами. З 1990-х років головним компонентом демографічних втрат України було й залишається природне зменшення населення, кількість якого змінилася з 0,8 %с в 1991 р. до 7,5 %о у 2000 р.

II. 1. Народжуваність

Зниження народжуваності упродовж 1990-х років відбувалось у всіх вікових групах. Винятком були лише жінки у віці 40-44 та 45-49 років, які народжували дітей дуже рідко, але з інтенсивністю, що не зменшувалась (1,9 та 0,1 народжених у середньому протягом року на 1000 жінок цих вікових груп).

Порівняльний аналіз вікової народжуваності в Україні свідчить про те, що найбільшою народжуваністю залишається сьогодні у жінок у віці 20-24 роки. Однак якщо на початку 1990-х років

Таблиця 4. Коефіцієнти народжуваності за віковими групами

(Кількість народжених у середньому за рік на 1000 жінок відповідної вікової групи)

Вікові групи	1985–1986	1990–1991	1994–1995	1995–1996	1996–1997	1997–1998	1999	2000
Жінки у віці 15–49 років *	60,9	52,2	40,0	36,6	34,6	32,8	30,5	30,3
У т. ч.:								
молодшому за 20 **	51,2	59,2	55,4	50,9	45,7	41,3	35,0	32,1
20–24	170,7	159,2	120,6	111,5	108,7	100,6	93,4	92,7
25–29	111,6	85,3	67,0	62,6	61,0	58,4	55,5	55,8
30–34	55,5	39,6	28,5	26,5	26,2	26,0	25,7	26,4
35–39	20,7	14,5	10,4	9,3	9,4	9,1	8,7	8,7
40–44	3,8	3,2	2,2	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
45–49	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Сумарний коефіцієнт народжуваності ***	2,1	1,8	1,4	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1

* Включаючи народжених жінками у віці до 15 років, 50 років і старшому.

** При визначенні відносних показників цієї вікової групи взято кількість жінок віком 15-19 років.

*** Середня кількість дітей, народжених жінкою за все життя.

жінки цієї вікової групи народжували щороку 159 дітей, а в 1998 р. - 101 у розрахунку на 1000 жінок цього віку, то в 1999-2000 рр. уже всього 93 дитини. У старших вікових групах народжуваність зменшилася приблизно на 30 %. У жінок у віці до 20 років рівень народжуваності тривалий час залишався стабільним (51-59 народжених протягом року на 1000 жінок цієї вікової групи), проте після 1996 р. коефіцієнти народжуваності в цій віковій групі жінок починають швидко зменшуватись, досягнувши в 2000 р. усього 32,1 %. Іншими словами, число дітей, народжених жінками молодшими за 20 років, останнім часом скоротилося в 1,84 раза (табл. 4).

У ці роки спостерігається істотне збільшення позашлюбної народжуваності: частка дітей, народжених жінками поза шлюбом, зростає з 8,3 % до 17,4 %, тобто більш ніж удвічі. До 1993 р. сільські жінки народжували дітей поза шлюбом удвічі частіше, ніж міські. З 1993 р. частота народжень позашлюбних дітей у місті стала вищою, ніж у сільській місцевості. Поширення позашлюбної народжуваності в місті відбувалося більш високими темпами, ніж у селі (2,24 раза проти 1,8 раза).

Незважаючи на тенденцію до зниження, кількість абортів в Україні упродовж 1990-х років залишається дуже високою й перевищує в 1,2-1,3 раза кількість реалізованих народжень. Ця проблема вимагає особливої уваги й з боку держави, й з боку суспільства.

У цілому ж слід іще раз підкреслити, що головною причиною зменшення населення України є скорочення народжуваності. Якщо в 1985 р. кількість народжених становила 15,0 ‰, то в

2000 р. вона дорівнювала лише 7,8 ‰. Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні ще ніколи не був такий низький.

Найменшими величинами характеризуються в 2000 р. загальні коефіцієнти народжуваності у східних та північних областях країни - Донецькій, Луганській, Харківській, Чернігівській, Сумській, Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській, де впродовж року народилося лише 6-7 малюків на 1000 жителів. Проте в західному регіоні цей показник був помітно вищий: у Рівненській, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях загальний коефіцієнт народжуваності дорівнював у 2000 р. 10-11 дітей на 1000 мешканців наявного населення.

Щонайбільшим цей показник є в сільській місцевості Рівненської, Волинської, Закарпатської та Чернівецької областей, сягаючи відповідно 13,8; 12,9; 12,1 та 11,7 народжених живими дітей у розрахунку на 1000 сільських жителів. У міській місцевості лідирують Закарпатська, Волинська, Рівненська, Івано-Франківська та Тернопільська області, де загальний коефіцієнт народжуваності сягав у 2000 р. відповідно 10,0; 9,4; 8,9 та 8,6 ‰.

II.2. Смертність

На динаміку населення істотний вплив справляє й рівень його смертності. У 1990-1995 рр. кількість померлих постійно зростала, водночас збільшувалися загальні коефіцієнти смертності. Проте в 1996 р. кількість померлих зменшилася в порівнянні з 1995 р. на 2,0 %, а загальний коефіцієнт смертності - на 1,3 %. Ця тенденція до

Таблиця 5. Смертність населення України з основних причин смерті

(Кількість померлих на 100 000 постійного населення)

Причина смерті	Все населення								Населення в працездатному віці							
	1985	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1985	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Всього померлих	1212	1213	1538	1520	1495	1439	1489	1539	457	453	682	657	610	555	574	596
з них від хвороб:																
системи кровообігу	755	642	874	874	885	867	904	942	137	128	203	192	179	158	163	168
новоутворень	170	197	199	194	194	195	198	199	104	110	115	110	104	100	97	95
у т. ч. злоякісних	168	195	197	193	193	194	197	197	102	108	113	108	103	99	95	93
нешасних випадків, травм і отруєнь	98	107	160	157	148	140	144	149	124	136	212	207	189	176	180	185
у т. ч. алкоголем	11	10	20	20	19	16	17	19	17	15	30	30	27	23	24	26
органів дихання	93	72	90	86	82	73	75	77	27	20	37	34	31	25	27	31

Джерела: 1-15.

зниження рівня смертності зберігалась в Україні по 1998 р. У наступні роки кількість померлих знову збільшилась, а загальний коефіцієнт смертності у 2000 р. сягнув рівня 1995-1996 рр. (15,3 %). Рівень смертності у сільській місцевості цього року був значно вищий, аніж у місті (19,0 проти 13,6 померлих на 1000 осіб).

Найчастіше вмирали у 2000 р. жителі північних та східних областей України. У Чернігівській, Сумській, Полтавській, Луганській та Донецькій областях загальний коефіцієнт смертності становив від 17,0 % до 19,7 %. Найбільший рівень смертності спостерігався в Чернігівській області, в сільській місцевості якої в 2000 р. померли 27,8 мешканців в розрахунку на 1000 осіб наявного населення, а в міській - 14,2 (майже вдвічі менше). Високий рівень смертності був зафіксований 2000 р. в сільській місцевості Сумської та Полтавської областей: відповідно 25,3 % та 23,5 %. Щодо міської місцевості, то щонайвищим був рівень смертності у східних областях: Луганській (17,0 %), Донецькій (16,8 %), Дніпропетровській (15,1 %).

Головними причинами смертності населення України, як і раніше, залишаються хвороби системи кровообігу, новоутворення й нещасні випадки, отруєння, травми. Від них померли відповідно 942, 199 та 149 жителів країни з кожних 100 000 постійного населення. На жаль, смертність мешканців України від новоутворень зберігається на рівні 1990-1995 рр., хоча населення працездатного віку вмирає від них рідше, аніж у першій половині 1990-х років. Не скорочується кількість померлих від нещасних випадків, отруєнь та травм, у т. ч. від отруєнь алкоголем серед осіб працездатного віку (табл. 5).

Від захворювань системи кровообігу найчастіше вмирають жителі Чернігівської, Полтавської, Вінницької та Київської областей, від

новоутворень - у Севастополі, Кіровоградській та Запорізькій областях; від нещасних випадків, отруєнь та травм - у Донецькій, Луганській, Харківській та Запорізькій областях; від захворювань органів дихання - в Сумській, Волинській, Кіровоградській, Чернігівській областях.

Чоловіки вмирають від нещасних випадків, убивств, самогубств та інших зовнішніх причин у 4,3 раза частіше, ніж жінки. Екзогенна смертність помітно зростає у всіх вікових групах і чоловіків, і жінок у віці старшому за 30 років. А найвразливішою групою з них є чоловіки та жінки у віці 50-59 років.

II.2.1. Дитяча смертність

З 1996 р. знижується й дитяча смертність, показники якої були на цей момент однакові і для міста, і для села (14,3 померлого у віці до одного року на 1000 народжених). З 1997 р. малюки вмирають частіше в місті, і ця тенденція зберігається по 2000 р. включно. В цілому ж дитяча смертність у віці до одного року на 1000 народжених живими сягала в Україні в 2000 р. 11,9 випадку.

Найчастіше діти цього віку вмирають від станів, що виникають у перинатальному періоді, та вроджених аномалій: відповідно 46,3 та 34,7 малюка у віці до одного року на 1000 народжених живими в 2000 р. Набагато рідше вони помирають від хвороб органів дихання, а також інфекційних та паразитарних хвороб - відповідно 7,8 та 6,0 померлих у віці до одного року на 1000 народжених живими. Зауважимо також, що частота дитячої смертності від нещасних випадків, отруєнь і травм у 2000 р. скоротилась до 8,7 випадку на 1000 народжених, хоча в 1998 та 1999-му роках спостерігався деякий ріст екзогенної смертності з цих причин: відпо-

відно 9,1 та 9,7 %. Найчастіше вмирають діти у віці до одного року на сході країни (Луганська, Дніпропетровська, Донецька області) та у західних областях України - Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій.

II.2.2. Тривалість життя

На динаміку рівня смертності значно впливає перманентне старішання населення України. Зростання частки жителів у віці старшому за 65 років у поєднанні з невизначеністю економічних реформ та безробіттям у країні супроводжується скороченням очікуваної тривалості життя при народженні (табл. 6). З початку 1990-х років цей показник зменшився на 2,8 року і сягав у 1999-2000 рр. 67,9 року. Темпи скорочення очікуваної тривалості життя чоловіків при народженні вищі, ніж у жінок: упродовж 1990-х років цей показник скоротився у чоловіків на 3,5 року й дорівнював у 1999-2000 рр. 62,4 року, а в жінок - на 1,4 року й становить сьогодні 73,6 року. Зауважимо, що зниження смертності в Україні в 1996-1998 рр. супроводжувалося зростанням показників очікуваної тривалості життя при народженні, хоча рівня 1990 р. досягнуто не було. У 1999-2000 рр. очікувана тривалість життя мешканців України характеризується стабілізацією її показників.

Таблиця 6. Очікувана тривалість життя при народженні

(років)

Період, для якого розраховано показник	Усе населення	У тому числі	
		чоловіки	жінки
1958-1959	69,8	66,1	72,6
1961-1962	70,9	67,3	73,6
1965-1966	71,6	67,7	74,5
1969-1970	70,8	66,5	74,3
1979-1980	69,7	64,6	74,0
1985-1986	70,5	65,9	74,5
1989-1990	70,7	65,9	75,0
1991-1992	69,3	64,2	74,2
1992-1993	68,7	63,5	73,7
1994-1995	67,2	61,8	72,7
1995-1996	66,9	61,4	72,7
1996-1997	67,4	61,9	73,0
1997-1998	68,1	62,7	73,5
1998-1999	68,3	63,0	73,7
1999-2000	67,9	62,4	73,6

Джерела: 1-15.

II.3. Шлюби, розлучення, сім'я

На відтворення населення, й перш за все народжуваність, помітно впливає демографічний розвиток сім'ї та процеси шлюбності й розлучуваності, що з ним пов'язані. Саме через сім'ю здійснюється зміна генерацій людей, вона забезпечує продовження роду, в сім'ї відбувається первинна соціалізація та виховання дітей. Умови життя сім'ї значною мірою впливають на здоров'я її членів, а отже - на рівень смертності населення. Разом із сім'єю шлюб створює ті соціальні інститути, через які виявляється детермінованість демографічних процесів і в першу чергу народжуваності.

Подібно до процесу народжуваності, шлюбність зазнає впливу демографічних хвиль. Зменшення кількості шлюбів, укладених після 1991 р., пояснюється не тільки економічною кризою, що вразила Україну й супроводжується зростанням відкладених шлюбів, а й увіходженням у шлюбний вік нечисленних контингентів, народжених у 1970-х роках. Кількість укладених шлюбів може зрости лише на початку - в середині 2000-х років, як тільки шлюбного віку досягнуть жінки 1983—1987 рр. народження. Інститути шлюбу та сім'ї переживають сьогодні в Україні складний процес перебудови. Як абсолютна, так і відносна кількість зареєстрованих шлюбів в Україні скоротилася впродовж 1990-х років. Зауважимо, що трансформація шлюбної структури населення в Україні відбувалась переважно за рахунок помітного зменшення числа зареєстрованих офіційно шлюбів, а не внаслідок зростання кількості розлучень.

Збільшення кількості розлучень припадає на 1989-1992 рр., проте з 1993 р. абсолютна та відносна кількість зареєстрованих розлучень почала скорочуватись. Ймовірно, пік розривання шлюбів, відзначений на початку 1990-х років, був безпосередньою реакцією на різке погіршення життєвого рівня в країні.

У 1980-1990 рр. кількість зареєстрованих шлюбів у розрахунку на 1000 осіб середньорічного населення коливалась у межах 3,5-3,7 ‰. У 1991 р. відносні розміри розлучуваності в Україні починають зростати, досягнувши максимуму в 1992 р. (4,3 ‰), після чого вони послідовно знижуються, дорівнюючи в 2000 р. 4,0 ‰.

Після 1996 р. кількість укладених шлюбів збільшується, хоча частота їх реєстрації так і не досягла рівня, зафіксованого в першій половині 1990-х років. Таким чином, ситуація у сфері демографічного розвитку сім'ї та сімейно-шлюбних відносин у другій половині 1990-х років не поліпшується. Зауважимо, що найчастіше шлюби розпадаються в інтервалі тривало-

сті 1-4 та 5-9 років. Рідше припиняються шлюби в перший рік існування та в інтервалі тривалості 15-19 років. Шлюби, що протримались понад 20 років, розпадаються частіше, аніж подружні союзи, що тривають 15-19 років.

З 1994 р. частота розривання шлюбів в інтервалі їх тривалості до одного року, а з 1992 р. в інтервалі 1-4 роки послідовно зменшується, проте має тенденцію до зростання у всіх інших інтервалах тривалості шлюбних союзів. Особливо помітними є падіння тривалості сімейних уз після 10 років спільного проживання (табл. 7).

За даними перепису 1989 р., дві третини українських сімей належать до типу простої (нуклеарної) сім'ї, що об'єднує сімейну пару з дітьми або без них. Майже кожна п'ята сім'я в Україні є складною і об'єднує одну чи більше шлюбних пар та інших близьких родичів (батьків чоловіка або дружини, неодружених сестер чи братів тощо). Кожна шоста сім'я (16,4%) належить до типу неповної або осколкової, що включає одного з батьків з дітьми або дітей без батьків, що проживають разом з іншими членами сім'ї, або інших членів сім'ї, що живуть разом.

Таблиця 7. Розлучення за тривалістю шлюбу

Роки	Всього зареєстровано розлучень	Утому числі за тривалістю шлюбу, років					
		до 1	1-4	5-9	10-14	15-19	20 і більше
Тисяч							
1985	183,4	4,8	62,1	51,7	27,2	15,7	21,9
1990	192,8	8,6	63,1	48,9	29,4	18,5	24,3
1991	200,8	8,6	66,7	51,6	31,1	19,4	23,4
1992	222,6	11,3	74,7	56,7	33,8	21,5	24,6
1993	219,0	10,9	71,8	57,0	33,8	21,7	23,8
1994	207,6	11,3	68,3	54,3	31,5	19,9	22,3
1995	198,3	10,5	63,3	54,0	30,1	19,1	21,3
1996	193,0	8,8	58,4	53,8	30,4	19,1	22,5
1997	188,2	6,7	55,1	53,7	30,7	19,2	22,8
1998	179,7	6,3	49,5	50,7	30,2	18,9	24,1
1999	175,8	5,6	46,7	50,0	30,5	19,1	23,9
2000	197,3	6,4	46,3	53,0	35,3	22,5	33,8
Відсотків до загальної кількості розлучень							
1985	100	2,6	33,9	28,2	14,8	8,5	12,0
1990	100	4,5	32,7	25,3	15,3	9,6	12,6
1991	100	4,3	33,2	25,7	15,5	9,7	11,6
1992	100	5,1	33,5	25,5	15,2	9,6	11,1
1993	100	5,0	32,8	26,0	15,5	9,9	10,8
1994	100	5,5	32,9	26,1	15,2	9,6	10,7
1995	100	5,3	31,9	27,2	15,2	9,6	10,8
1996	100	4,6	30,3	27,9	15,7	9,9	11,6
1997	100	3,5	29,3	28,5	16,3	10,2	12,2
1998	100	3,5	27,6	28,2	16,8	10,5	13,4
1999	100	3,2	26,6	28,4	17,3	10,9	13,6
2000	100	3,2	23,5	26,9	17,9	11,4	17,1

Джерела: 1-15.

Переважає в сімейній структурі населення малодітних сімей є побічним індикатором зруженого типу відтворення населення, внаслідок якого скорочується його чисельність у країні.

III. Міграція

Останніми роками міграційні втрати населення помітно поменшали: якщо 1994 р. вони дорівнювали 143,2 тис. осіб, а в 1996 р. - 131,1 тис. осіб, то в 1998 р. - вже 93,6 тис. осіб, у 1999 р. - 44,8 тис., а в 2000 р. - 46,6 тис. чоловік. У 1997 р. завершується процес повернення міських жителів у сільську місцевість, що розпочався в 1992 р. З цього часу в Україні знову спостерігається вплив сільських мешканців (у 1997 р. - 1,1 тис. осіб). У 1998 р. кількість сільських мігрантів зростає до 12,7 тис. чоловік, а в 1999 р. сягає вже 22,1 тис. Проте в 2000 р. знову починається приплив мігрантів у сільську місцевість України, його розміри цього року становлять 12,1 тис. осіб.

З 1992 р. Україна щорічно втрачає населення в міграційному обміні з Росією та Білоруссю. Ця тенденція зберігається, хоча розміри міграційних втрат істотно поменшали. Однак у міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя Україна, як і раніше, зазнає помітних втрат, які щорічно становлять 40-45 тис. українських громадян: у 1997 р. - 45,7 тис., у 1998 р. - 45,0 тис., у 1999 р. - 44,3 тис., у 2000 р. - 40,9 тис. осіб.

В цілому слід зауважити, що інтенсивність міграційних потоків як в Україну, так і за її межі має тенденцію до зниження. На це вказує і динаміка валової міграції, розміри якої скоротилися з 299 244 чоловік у 1998 р. до 154 037 - у 2000 р. (або в 1,9 раза).

Таким чином, сплеск міграційної активності, що був викликаний розпадом колишнього СРСР, себе вже вичерпав. Міграційні потоки проявляють тенденції до зменшення, а міграційна ситуація - до стабілізації. Демографічні втрати населення за рахунок міграційного обміну з країнами СНД, Балтії та далекого зарубіжжя дорівнювали в 1999 р. 11,3 %, а в 2000 р. - вже тільки 8,4 %.

IV. Трудовий потенціал

Хоч наслідки депопуляції помітні вже сьогодні, її руйнівний потенціал послідовно зростатиме і стане особливо відчутним після 2006 року, коли працездатного віку досягнуть народжені у 1991-1992 рр. і демографічне навантаження на осіб працездатного віку дітьми та особами пенсійного віку збільшуватиметься досить швидко.

З 1999 р. показники демографічного навантаження поволі зменшувались, що було зумовлено входженням у працездатний вік когорт 1983-го та 1984 років народження: відповідно 807,1 тис. та 792,0 тис. осіб. У наступні кілька років контингент населення працездатного віку ще зростатиме за рахунок народжених у 1985-1987 рр., а вийдуть з нього нечисленні когорти народжених у воєнні та перші голодні повоєнні роки.

Крім того, слід зазначити, що частка дітей та підлітків у структурі демографічного навантаження послідовно знижується: на початку 1990 р. вона сягала 411 осіб, а на початок 2000 р. зменшилася до 340 на 1000 осіб працездатного віку. Водночас частка осіб пенсійного віку збільшилася з 380 до 409, але динаміка цього показника була складною: з 1990 р. він зростав, а з 1999 р. дещо зменшився. В основному така трансформація відбувалася за рахунок сільської місцевості. Якщо у містах показники демографічного навантаження особами пенсійного віку постійно зростали, на селі з 1999 р. спостерігалось зменшення цього показника. Цей феномен пояснюється тим, що відносні розміри смертності в сільській місцевості упродовж 1985-1999 рр. були незмінно вищими, ніж у місті. З іншого боку, з середини 1990-х років діти народжуються в селі частіше, ніж у місті.

Стрімке зниження народжуваності, високий рівень смертності та міграційні втрати населення України в працездатному віці поглиблюють процес постаріння людності та зменшуватимуть її трудовий потенціал уже в найближчому майбутньому. Для населення України характерний досить високий рівень демографічної старості: на 1 січня 2000 р. частка населення у віці 60 років і старших дорівнювала 20,5 %.

Наведені дані свідчать про те, що підстав для очікування швидких позитивних змін у демографічній ситуації сьогодні немає. Демографічна криза поглиблюється.

V. Висновки

Отже, сучасна демографічна ситуація в Україні характеризується тривалим зменшенням народжуваності, скороченням у 1996-1998 рр. смертності у всіх вікових групах з її наступним зростанням в останні два роки, збільшенням частки осіб пенсійного віку, а також ростом розмірів контингентів працездатного віку. Водночас відбувається зменшення інтенсивності міграційного обміну України з країнами СНД та Балтії. Негативний внесок міграції у демографічні втрати помітно зменшився: частота скорочення населення за рахунок міграції становила упродовж 1999-2000 рр. 0,9 особи на 1000 жителів. Якщо така динаміка міграційних втрат зберігатиметься, Україна найближчим часом досягне нульового балансу в обміні населенням із країнами СНД, зокрема з Росією та Білоруссю. Розміри еміграції за межі колишнього СРСР скорочуються, хоча й незначно. Головними мотивами виїзду з країни є безробіття, екологічні причини, бажання возз'єднатися з родиною.

Останніми роками спостерігається деяке збільшення з наступною стабілізацією показників очікуваної тривалості життя при народженні. Зменшення числа народжуваних і ріст тривалості життя супроводжується подальшим старінням населення України.

Слід відзначити тенденцію до зниження рівня дитячої смертності та росту позашлюбної народжуваності. Помітні також скорочення з 1995 р. кількості розлучень та стабілізація частоти їх реєстрації на рівні 1994 р.

1. Народне господарство Української РСР у 1990 році. Статистичний щорічник.-К., 1991.
2. Народне господарство Української РСР у 1991 році. Статистичний щорічник.-К., 1992.
3. Народне господарство Української РСР у 1992 році. Статистичний щорічник.-К., 1993.
4. Населення України, 1992. Демографічний щорічник. - К., 1993.
5. Народне господарство Української РСР у 1993 році. Статистичний щорічник.-К., 1994.
6. Населення України, 1993. Демографічний щорічник.- К., 1994.
7. Статистичний щорічник України за 1994 рік - К., 1995.
8. Населення України, 1994.- Демографічний щорічник - К., 1995.
9. Статистичний щорічник України за 1995 рік, - К., 1996.
10. Населення України, 1995. Демографічний щорічник.- К., 1997.
11. Статистичний щорічник України за 1996 рік. - К., 1997.
12. Населення України, 1996. Демографічний щорічник.- К., 1997.
13. Статистичний щорічник України за 1997 рік.- К., 1999.
14. Статистичний щорічник України за 1998 рік.- К., 1999.
15. Статистичний щорічник України за 2000 рік, - К., 2001.
16. Діти, жінки та сім'я в Україні. Статистичний збірник.- К., 1998.
17. Recent demographic development in Europe, 1998.- Council of Europe Publishing, 1998.
18. Population et sociétés. Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека - № 38,- Август 1999,- Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН.
19. Население СССР, 1987. Статистический сборник. Москва, 1988.
20. *Прибыткова Ірина*. Демографічна ситуація в Україні в 1990-х роках // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія // За ред. М. О. Шульги. - К., Інститут соціології НАН України, 1999.
21. *Прибыткова Ірина*. Демографическая ситуация в Украине // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др. - К., Институт социологии НАН Украины, 1999.

I. M. Prybytkova

DEMOGRAPHIC SITUATION IN UKRAINE AT THE CLOSE OF XX CENTURY

The article deals with the demographic situation in Ukraine at the close of XX century. The changes of population size and proportions of its forming sources after the last All-Soviet Union general census of the population (1989) are the focus of attention in the article. The author investigates the main features of fertility, mortality, marriages, divorces and demographic development of Ukrainian family in this space of time. It is examined as well the contribution of natural increase/decrease of population and its net-migration to the process of depopulation and deepening of the demographic crisis in the country. The author remarked the tendency to growth of the indices of demographic loading per 1000 mid-year population in working age and transformation of its structure. It is predicted the further aging of population and lessening of its labour potential in the nearest future.

There are no reasons to expect today the swift positive changes in the demographic situation. The demographic crisis is deepening.